

УДК 330.837

*А. М. Штангрет**Українська академія друкарства*

ФОРМУВАННЯ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА ЯК ПЕРЕДУМОВА РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ ЗНАНЬ

Обґрунтовано відмінні характеристики постіндустріального суспільства та визначено передумови розвитку й ознаки економіки знань.

Постіндустріальне суспільство, економіка знань, інформація, знання

В еволюції людського суспільства існувало кілька ключових етапів, які були спричинені технологічним поступом, але останні роки ознаменувалися виникненням нового поняття — «економіка знань». Сьогодні економіка знань стала своєрідним індикатором глобального розвитку, адже головним чинником економічного зростання у розвинених країнах виступає не матеріальна, а інтелектуальна складова — знання людини, що, у кінцевому підсумку, спричиняють підвищення продуктивності праці й ефективності виробництва, збільшення суспільного продукту. Водночас разом із швидким економічним зростанням країн, яким притаманні ознаки економіки знань, спостерігається збільшення розриву між ними та біднішими країнами, які все у більшій мірі мають сировинну спеціалізацію, що загрожує їх економічній, а в подальшому і національній безпеці.

Дослідження проблем розвитку людського суспільства, у т.ч. і стосовно розвитку економіки знань, знайшли своє відображення в працях вітчизняних і закордонних авторів О. Антипіна, І. Астахової, Р. Арона, С. Архієреєвої, Д. Белла, А. Варшавського, Ю. Васильчука, Е. Вільховченко, А. Гальчинського, В. Гейця, Дж. Гелбрейта, Г. Григоряна, П. Друкера, Г. Задорожного, В. Іноземцева, Р. Інглегарта, М. Кіма, С. Крука, С. Леша, Е. Масуда, М. Мелоуна, В. Росту, Т. Сакаїя, В. Семиноженка, В. Стюпіна, Е. Тоффлера, Л. Федулової, Ф. Фукуями, А. Чухно та інших.

Метою нашої статті є характеристика еволюції людського суспільства, визначення ключових етапів та передумов розвитку економіки знань.

Тривалий процес розвитку людського суспільства безпосередньо пов'язаний з удосконаленням засобів праці та забезпечення прийняттого рівня добробуту і безпеки кожного окремого індивідуума. Досягнення зазначених цілей ставало можливим через суттєві зміни, які набували характеру технологічних революцій [1–4; 6, 7]:

— *аграрна* (тривала до середини XVIII ст.) — забезпечила перехід від варварства до цивілізації. Завдяки їй у сільському господарстві й ремісництві почали широко використовуватися виготовлені людиною знаряддя праці, що

ознаменувало перехід від збиральної до виробничої та переробної економіки. Саме вона відкрила аграрну (сільськогосподарську) цивілізацію, для якої основною формою багатства і по суті головним знаряддям виробництва стала земля. Аграрна цивілізація суттєво прискорила розвиток суспільного виробництва і піднесла на якісно новий щабель особистість людини, розширила можливості реалізації її продуктивного потенціалу;

— *промислова* (друга половина XVII — перша половина XVIII ст.) — поклала початок індустріальній цивілізації, яка, ґрунтуючись на застосуванні системи машин і механізації виробничих процесів, зробила новий велетенський крок у подальшому зростанні продуктивної сили людини, збагаченні її особистості. Уперше в історії людства створено працею людини засоби виробництва, передусім їх найсуттєвіша частина — механічні знаряддя праці, стали основною формою багатства суспільства;

— *науково-технічна* (кінець XX ст. і триває в наші дні) — започаткувала перехід до постіндустріальної цивілізації, ознаки якої будуть розглянуті в подальшому.

Причини визначених технологічних революцій науковці пояснюють передусім циклічністю розвитку світової економіки, зокрема — довгими технологічними циклами, першовідкривачем яких вважається відомий англійський економіст В. Джевонс, котрий ще у 1878 р. опублікував результати проведеного статистичного аналізу, на основі яких і висунув ідею існування поряд із коротко- та середньостроковими циклами довгочасних коливань ділової активності. Про існування довгочасних циклів писали у своїх працях й інші економісти, зокрема М. Туган-Барановський, але творення наукової теорії довгих хвиль в економіці справедливо пов'язують з ім'ям російського вченого М. Кондратьєва, який на початку 20-х років XX ст. опублікував низку важливих аналітичних досліджень з цієї проблеми.

Теоретично встановлено [1], що матеріальною основою довгих хвиль в економіці є структурне оновлення технологічного способу виробництва. Цей процес здійснюється двояко: еволюційно, коли поступово поліпшуються і вдосконалюються наявні технології, та революційно, коли відбуваються докорінні якісні зміни в матеріалізації наукових знань, часткові (в окремих галузях) або загальні технічні революції. Попри відмінність між цими процесами, вони взаємопов'язані, доповнюють і зміцнюють один одного: еволюційний шлях дає можливість повною мірою використовувати потенціал наявних технологій, підготувати умови для стрибка в їхньому розвитку. Технологічні революції означають перехід до нових лідируючих технологічних принципів та галузей в економіці, які потім поширюються еволюційно. Завдяки такому поєднанню обидва процеси сприяють підвищенню продуктивності, а відтак і суттєвим змінам у розвитку людини.

Повертаючись до результатів реалізації трьох основних технологічних революцій, доцільно зазначити, що засновником теорії індустріального сус-

пільства вважається відомий французький соціолог Реймон Арон (1905–1983), який ще в середині п'ятдесятих років минулого століття у стінах Сорбонського університету прочитав свої відомі «Вісімнадцять лекцій про індустріальне суспільство». У цих лекціях були закладені методологічні основи теорій індустріального суспільства. Серед інших учених, що стояли біля джерел теорії індустріалізму, слід згадати відомого американського економіста й історика В. Ростоу («Стадії економічного зростання», 1960), а також видатного американського економіста Дж. К. Гелбрейта («Нове індустріальне суспільство», 1967). Сучасними дослідниками індустріального суспільства вважаються Д. Белл, О. Тоффлер, Е. Масуда та ін. У свою чергу, основи теорії постіндустріалізму були закладені уже згаданими Р. Ароном та Д. Беллом, які на основі теорії індустріалізму обґрунтували, що фактор технологічного прогресу визначає розвиток суспільства, що політичні і соціальні фактори при всій їхній важливості не можуть переважати технологію.

У 1959 р. професор Гарвардського університету Д. Белл на міжнародному соціологічному семінарі в Зальцбурзі вперше використав термін «постіндустріальне суспільство» для позначення такого соціального устрою, де за допомогою технологізації індустріальний сектор втрачає своє значення, а головною продуктивною силою стає наука, причому потенціал цього суспільства залежить від масштабів доступної інформації та знань. Окрім цього, Д. Белл дав наступне визначення постіндустріального суспільства — «це суспільство, в економіці якого пріоритет перейшов від переважно виробництва товарів до виробництва послуг, проведення досліджень, організації системи освіти і підвищення якості життя, в якому клас технічних фахівців став основною професійною групою і, що найважливіше, в якому запровадження нововведень... все більшою мірою залежить від досягнень теоретичного знання... Постіндустріальне суспільство... припускає виникнення інтелектуального класу, представники якого на політичному рівні виступають як консультанти, експерти або технократи» [10].

Послідовниками Д. Белла, які будучи прихильниками різних ідеологічних течій, сприяли розвитку теорії постіндустріалізму, можна вважати В. Ростоу, К. Томінагі, А. Турен, Р. Ріхта та ін. Якщо ж звести основні напрями розробки теорії постіндустріального суспільства у другій половині XX ст., вони мали такий характер:

Д. Белл обґрунтував три великі стадії суспільно-економічного розвитку: «доіндустріальне», «індустріальне» та «постіндустріальне» суспільства [12];

С. Крук і С. Леш визначили «домодерністське», «модерністське» та «постмодерністське» суспільства [12];

О. Тоффлер — виділив та дав визначення «першої», «другої» і «третьої хвилі цивілізації» [5].

Усі перелічені напрями, попри певну відмінність, сприяли утвердженню теорії постіндустріального суспільства.

Практичним підтвердженням теоретичних досліджень стало поступове зростання ролі у виробничому процесі інформації і знань. Зазначене стало явним у другій половині 70-х років XX ст., коли ці ресурси почали трактуватися як окремий фактор виробничого процесу, важливість якого швидко зростала. Виникла ситуація, коли не сировина, не капітал, а інформація, тобто знання, розум людини, її ідеї та їхня якість стали визначальними для успіху будь-якої справи чи господарської діяльності підприємства в загальному.

На сучасному етапі розвитку інформація і знання — це не окремі явища чи параметри постіндустріального суспільства, а скоріше його докорінні категорії, основний ресурс. Звідси, саме в постіндустріальному суспільстві на перший план виходить людина, яка має здатність сприймати інформацію й на основі неї генерувати знання, що лягають в основу розроблення та створення новітньої продукції і покликані забезпечити добробут та безпеку людини.

Відповідно до розробок Д. Белла, виділяють три етапи (епохи) розвитку соціального прогресу: доіндустріальний, індустріальний та постіндустріальний. Причому така градація ґрунтується на трьох параметрах: основний виробничий ресурс, тип виробничої діяльності, характер базових технологій. Дослідивши наукові роботи, які у тій чи іншій мірі характеризують суть соціального прогресу, нами визначено додаткові параметри, що дозволяють чіткіше вказувати на відмінності між типами суспільства (див. таблицю) [8].

Основні характеристики суспільства

Соціальні параметри	Тип суспільства		
	доіндустріальне	індустріальне	постіндустріальне
1	2	3	4
Економічна основа суспільства	Сільське господарство	Промисловість	Сфера послуг
Основний фактор виробництва	Земля	Капітал і праця	Інформація і знання
Основний виробничий ресурс	Земля (сировина)	Енергія	Інформація і знання
Характер базових технологій	Трудомісткі	Капіталомісткі	Наукомісткі
Тип виробничої діяльності	Видобуток	Виготовлення	Послідовна обробка
Технологічна основа	Використання знарядь праці	Механізація виробничих процесів	Комплексна автоматизація
Засоби праці	Фізична праця людей і тварин	Робота машин	Озброєна науковими знаннями творча праця людини

Продовж. таблиці

<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>
Енергетична та технологічна база	М'язова сила людини та тварин, енергія вітру, сонця, води	Корисні копалини	Енергія водню, сонця, приливів та відливів, геотермальних вод, біомаси, нових форм ядерної енергії, інші джерела
Правила та принципи виробничої діяльності	Виробництво для задоволення своїх потреб	Стандартизація, спеціалізація, синхронізація, концентрація, максималізація, централізація виробництва	Задоволення індивідуальних потреб споживача
Суспільний базис	Взаємодія людини з природою	Взаємодія людини з перетвореною нею природою	Взаємодія між людьми
Форми співтовариства (соціальний зв'язок)	Імітація дій інших людей	Засвоєння знань і можливостей минулих поколінь	Інтерперсональні взаємодії
Характеристика виробництва	Виробництво для власного споживання	Виробництво для обміну	Виробництво для себе або виробництво самого себе
Структурні елементи цивілізації	Народи	Нації, держави-нації	Глобальне суспільство

Науковцями виявлено [7], що перехід від одного технологічного способу виробництва до другого пов'язаний з глибокими структурними змінами в економіці, у результаті на кожній стадії суспільного розвитку домінує певний сектор:

- доіндустріальне суспільство — сільське господарство;
- індустріальне — промисловість;
- постіндустріальне — сфера послуг.

Поступовий перехід від доіндустріального до індустріального, а тепер і до постіндустріального способу виробництва суттєво вплинув на пріоритетні сектори, які притаманні для кожного з них. Разом з тим, необхідно зазначити, що панування індустріального суспільства не спричинило занепаду сільського господарства, а завдяки механізації та автоматизації збільшило його обсяги та підвищило продуктивність. Аналогічно і при домінуванні постіндустріального суспільства логічним є подальший розвиток сільського господарства та промисловості (матеріального виробництва) тепер уже завдяки активному використанню знань, які сприяють створенню та реалізації інноваційного підходу у цих сферах.

Процес переходу від індустріального до постіндустріального суспільства не був одномоментним, він зумовлений певними обставинами, спричинив певні трансформації та забезпечив суттєві зміни у суспільстві (рис. 1).

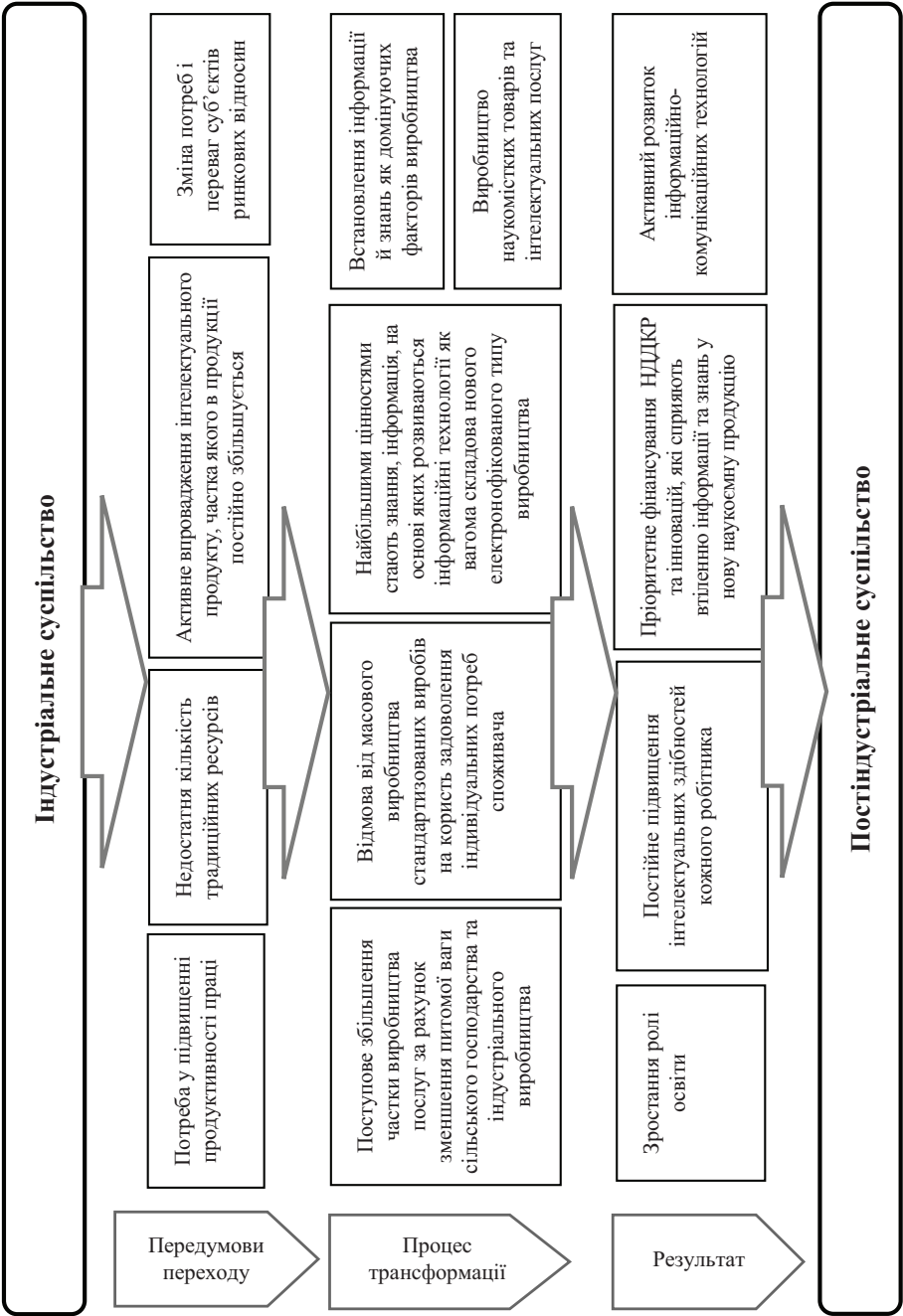

Рис. 1. Ключові параметри формування постіндустріального суспільства

Певним умовним рубежем, який став підставою для висновку про виникнення та існування нового, постіндустріального суспільства, була середина 50-х років. Саме в цей час у сфері послуг США кількість працівників перевищила чисельність зайнятих у матеріальному виробництві. Водночас лише наприкінці 70-х років сфера послуг почала переважати, виникали нові явища (радикальне прискорення НТП, швидка зміна структури зайнятості, становлення нового менталітету в значній частини населення), а з середини 90-х років ХХ ст. у світовій економіці спостерігалися високі темпи економічного зростання, які проявлялися в таких тенденціях:

відбулося зростання біржових котирувань і, відповідно, інвестиційної привабливості високотехнологічних компаній;

за останні сорок років ВВП п'ятнадцяти країн, що входять до ЄС, збільшився більш ніж у п'ять разів, у той час як зайнятість зросла лише на 20%, а робочий час скоротився на 18–25%;

інвестиції в знання зростали швидше, ніж в основні фонди (у середньому 3,4 проти 2,2%);

здійснювався значний структурний зсув світового експорту на користь продукції високо- та середньотехнологічних галузей країн-лідерів.

Поряд з тісним взаємозв'язком між усіма стадіями суспільного розвитку існують і суттєві відмінності. Основна з них, про яку вже згадувалося вище, — структурні елементи: земля — у доіндустріальному, капітал і праця — в індустріальному та інформація і знання — у постіндустріальному суспільстві. Унаслідок цього соціальні організації усіх трьох секторів сильно відрізняються [9]. Це обумовлено найважливішою обставиною: продукти і товари, вироблені в постіндустріальному суспільстві, є втіленням наукового і технологічного потенціалу, заснованого на знаннях. На відміну від промислових товарів інформація та знання не «споживаються» і не «витрачаються». Знання — суспільний продукт, і його витрати, ціна і вартість значно відрізняються від відповідних показників промислових товарів, а тому через технічні та концептуальні причини неможливо визначити вартість таких товарів у ринкових категоріях [11].

Важлива роль знань у постіндустріальному суспільстві спричинила виникнення терміну «*економіка знань*» або «*економіка, заснована на знаннях*» (у прямому перекладі з англійської «*knowledge-based economy*»), який одержав широке розповсюдження наприкінці 90-х років ХХ ст. і пов'язаний у значній мірі з встановленням нових пріоритетів у політиці й економіці країн Європейського Союзу й Північної Америки. За своєю сутністю цей термін відображає характеристики постіндустріального суспільства, але на більш високому еволюційному щаблі розвитку, у ході якого основним ресурсом виробництва стають інформація і знання, а розвитку — людина.

Узагальнення теоретичного матеріалу дозволило визначити, що в процесі формування та розвитку економіки знань самі знання сприяють (рис. 2):

Рис. 2. Визначальна роль знань у нових економічних умовах

За двадцять років найпередовіші країни встигли пройти стадію класичного постіндустріалізму і закласти основи принципово нової економіки — економіки знань та відповідних їй соціальних інститутів.

Проведене всебічне дослідження дозволило визначити ключові особливості економіки знань, які притаманні для розвинутих країн світу (рис. 3).

Позитивні тенденції, що супроводжували перехід від доіндустріального суспільства доіндустріального, а тепер і до постіндустріального, мають і певні негативні ознаки. Так, за даними Світового банку, у 1972 р. розрив у прибутках між найбагатшими і найбіднішими країнами визначався співвідношенням 44:1. Науково-технічна революція, що спричинила перехід до наступного рівня соціального розвитку — постіндустріального суспільства, найбільше торкнулася розвинутих країн світу, які за короткий проміжок часу використали знання та інформацію для свого прискореного розвитку. Як наслідок, на початку XXI ст. розрив у прибутках між найбагатшими і найбіднішими країнами світу визначився співвідношенням 72:1.

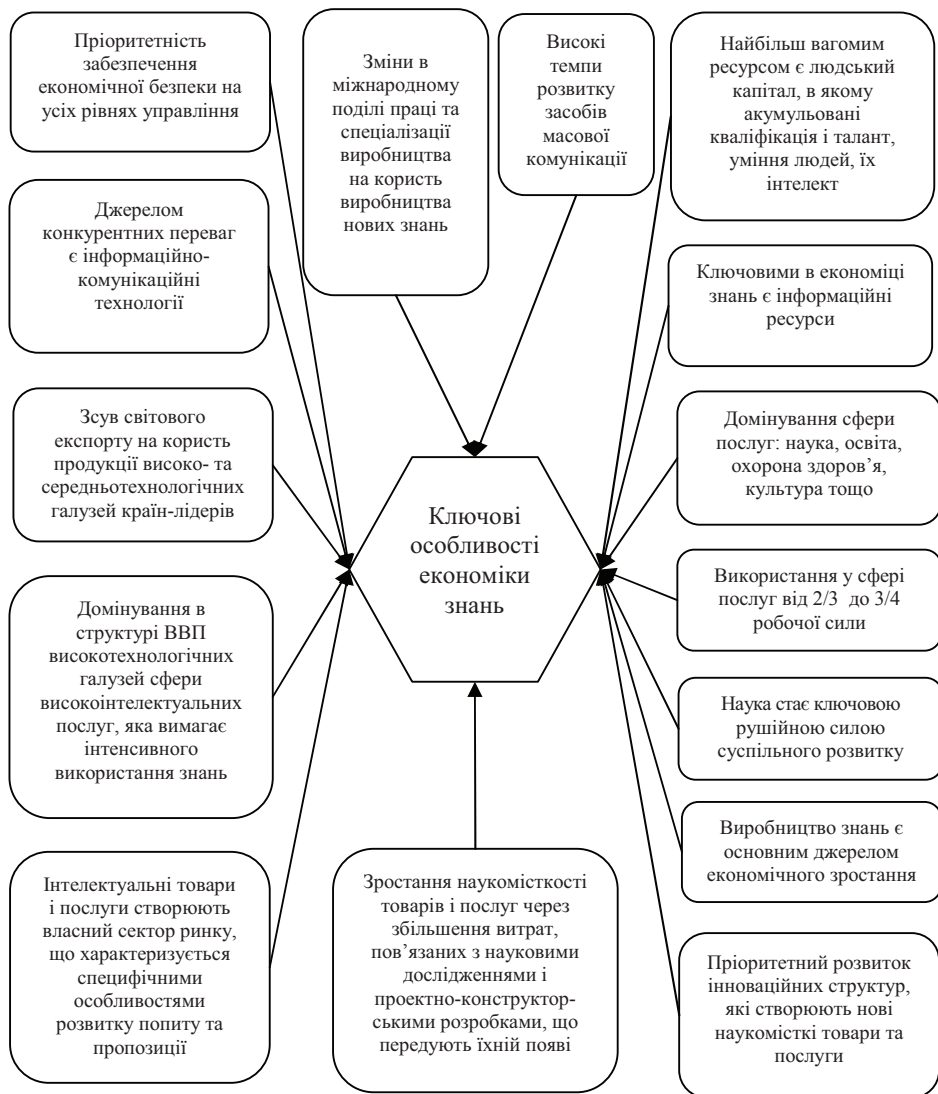

Рис. 3. Узагальнена характеристика ключових ознак економіки знань

У свою чергу, інші країни світу опинилися вже сьогодні у складному становищі, яке вимагає особливої уваги, у т. ч. з точки зору забезпечення їх безпеки. Проведений аналіз дозволив виявити ряд суттєвих проблем, які актуальні і для України, що дозволить у подальшому їх класифікувати як загрози національній безпеці на глобальному рівні:

сировинна спрямованість економіки;

низька пріоритетність інноваційного розвитку;

посилення залежності національної економіки від зовнішньо-торговельної кон'юнктури через організацію вузькоспеціалізованих виробництв з трудомісткими та енергозатратними операціями;

посилення технологічної залежності від розвинених країн;
здійснення міжнародних інвестицій у видобувні галузі промисловості та ігнорування високотехнологічних;
стимулювання трудової та постійної еміграції, що призводить до втрати людського капіталу.

Складні трансформаційні процеси, наявні в нашій країні упродовж останніх двадцяти років, не сприяли розвитку постіндустріального суспільства, ставлячи за мету зміну суспільного устрою, перехід від планової до ринкової економіки. Не були в достатній мірі враховані новітні тенденції та пріоритети, що не дозволило повністю адаптуватися до світового економічного простору та зайняти належну конкурентну позицію. Ігнорування в подальшому геополітичних змін, які проявляються у т. ч. і у формуванні певної сукупності країн, яким притаманні ознаки економки знань, та збільшенні розриву між ними й іншою частиною світової спільноти, може мати негативні наслідки і перетворити нашу країну на сировинний придаток.

1. Гальчинський А. Глобальні трансформації: концептуальні альтернативи. Методологічні аспекти: наук. вид. / А. Гальчинський. — К.: Либідь, 2006. — 312 с. 2. Геець В. М. Суспільство, держава, економіка: феноменологія взає-модії та розвитку / В. М. Геець ; НАН України. Ін-т екон. та прогнозів НАН України. — К., 2009. — 864 с. 3. Пріоритети національного економічного розвитку в контексті глобалізаційних викликів: моногр. / за ред. В. М. Гейця, А. А. Мазаракі. — К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2008. — 389 с. 4. Сакайя Т. Стоимость, создаваемая знанием, или история будущего. Новая постиндустриальная волна на Западе: антология / Т. Сакайя ; под ред. В. Л. Иноземцева. — М.: Academia, 1999. — 467 с. 5. Тоффлер Е. Третья волна / Э. Тоффлер. — М., 1995. — 410 с. 6. Федулова Л. І. Економіка знань: підруч. / Л. І. Федулова ; НАН України. Ін-т екон. та прогнозів. НАН України. — К., 2009. — 600 с. 7. Чухно А. Постиндустриальная экономика: теория, практика и их значение для Украины / А. Чухно // Экономика Украины. — 2005. — № 11. — С. 48–55. 8. Штангрет А. М. Формування економіки знань в Україні: характеристика, оцінка та моделювання: моногр. / А. М. Штангрет. — Львів: Укр. акад. друкарства, 2011. — 248 с. 9. Bell D. Coming of Post-Industrial Society. — New York, 1973. — 576 p. 10. Bell D. Notes on the Post-Industrial Society // The Public Interest. — 1967. — № 7. — P. 102. 11. Bell D. The Coming Post-Industrial Society. A Venture in Social Forecasting. — N.Y.: Basic Books, Inc., 1973. — 366 p. 12. Crook S. Postmodernisation: Change in Advanced Society / S. Crook, J. Pakulsky, M. Waters. — L., 1992. — 356 p.

ФОРМИРОВАНИЕ ПОСТИНДУСТРИАЛЬНОГО ОБЩЕСТВА КАК ПРЕДПОСЫЛКИ РАЗВИТИЯ ЭКОНОМИКИ ЗНАНИЙ

Обоснованы отличительные характеристики постиндустриального общества и определены предпосылки развития и признаки экономики знаний.

FORMATION OF POST-INDUSTRIAL SOCIETY AS A PREREQUISITE FOR KNOWLEDGE ECONOMY

The article is reasonably distinctive characteristics of postindustrial society and set preconditions for the development and characteristics of the knowledge economy.

Стаття надійшла 15.09.2011

УДК 339.9

У. М. Ніконенко*Українська академія друкарства***ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ПРОБЛЕМИ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ**

Аналізуються ґносеологічні підходи до дефініції поняття «глобалізація», досліджуються основні етапи розвитку глобалізаційних процесів.

Глобалізація, інтернаціоналізація, світова економіка, міжнародна торгівля, фінансові ринки

Світове господарство зазнає перманентних змін. Створюються нові регіональні інтеграційні угруповання, «переформатовуються» імперії транснаціональних корпорацій, все більше господарських операцій здійснюється в рамках глобальних виробничих комплексів та інформаційних мереж. У період криз перебіг зазначених процесів пришвидшується, конфігурація міжнародної економічної системи змінюється, модифікується положення провідних гравців на світовому ринку. Однією з основних ознак сучасного розвитку світового господарства є розгортання процесів глобалізації, які суттєво впливають на систему міжнародних економічних відносин, трансформують напрями і визначають тенденції розвитку національних економік.

Розвиток глобалізаційних процесів є об'єктом аналізу багатьох провідних вітчизняних та зарубіжних вчених, зокрема: А. Беттлера, В. Башкирова, О. Білоруса, В. Будкіна, І. Валлерстайна, Н. Думної, О. Гончаренка, С. Гофмана, Н. Загладіна, В. Зленка, В. Козюка, Г. Колодка, Е. Кочетова, Д. Лук'яненка, А. Мокія, А. Некіпелова, І. Осадчої, Ю. Пахомова, С. Соколенка, О. Сохацької, А. Філіпенка, А. Чухно, О. Шарова, Ш. Юсуфа та інших. Тому наукове розкриття природи глобалізації, яка справляє визначальний вплив на перебіг економічних процесів світу зокрема, є важливою науковою та практичною проблемою, що потребує подальших наукових досліджень.

Метою нашої статті є висвітлення підходів до трактування суті глобалізації, узагальнення теоретичних дискусій з приводу її зв'язку з інтернаціоналізацією та розкриття основних етапів розвитку процесів глобалізації.

Глобалізація являє собою довгий історичний процес споріднення народних господарств країн Заходу в єдиний виробничий комплекс з введенням в нього національних господарств периферії й утворенням планетарного виробничого комплексу.

Економічний ріст у країнах решти світу в основному визначається тим, наскільки успішно вдається «вписатися» в економіку центру. Так було до сьогодні, так, напевно, буде і в майбутньому, оскільки країни, що розвиваються, не володіють власною науково-технічною базою для самостійної еволюції в сучасній ері економіки знань. Побутує думка, що глобалізація являє собою не просто стирання національних кордонів, й залучення незахідного світу в орбіту Заходу, тому про глобалізацію часто говорять як про вестернізацію [4, с. 19–21].